

УДК 378.124:93](430+477)

О. Г. Самойленко

Підготовка українських професорів-істориків у Німеччині в ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті висвітлюються особливості організації освітніх і наукових закордонних подорожей вчених-істориків навчальних закладів України ХІХ – поч. ХХ ст. На основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, періодики розглянуто систему стажувань українських науковців у європейських країнах, передусім у Німеччині, та досліджено вплив німецької історичної науки на формування історичної освіти в Російській імперії.

Ключові слова: історик, Німеччина, університет, Російська імперія, наукова підготовка, професорський стипендіат.

В статье освещаются особенности организации учебных и научных заграничных поездок ученых-историков учебных заведений Украины в ХІХ – нач. ХХ ст. На основании заграничных документов, архивных материалов, периодики рассмотрено систему стажировок украинских ученых в европейских странах, в частности в Германии, и исследовано влияние германской исторической науки на формирование исторического образования в Российской империи

Ключевые слова: историк, Германия, университет, Российская империя, научная подготовка, профессорский стипендиат

The article highlights the features of historians' foreign travel for academic and scientific purposes in Ukraine in the 19th - early 20th centuries. It considers training system for Ukrainian scientists in European countries, Germany in particular and investigates the influence of German historical science on the formation of historical education in the Russian Empire by the analysis of legal documents, archival materials and periodical literature.

Key words: a historian, Germany, university, the Russian Empire, scientific training, Professorial Research Fellow.

В умовах глобалізації та наукової мобільності проходження стажувань в зарубіжних університетах наукові гранти та стипендії стали повсякденним явищем у науковому середовищі. Звичайне для сьогоднішнього явище, практично перерване в радянські часи, виходить своїм корінням у ХІХ століття, коли фактично й розпочалося формування спільноти професійних учених.

Інтерес до вивчення наукових подорожей до Європи в цілому, і до Німеччини в тому числі, в період становлення історичної освіти в

Російській імперії виник відносно нещодавно. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася низка досліджень як загального, так і спеціального характеру, які заклали основу для більш об'єктивного та цілісного розгляду процесу підвищення кваліфікації вченими у дореволюційний період. Серед авторів, які звернулися до дослідження цього процесу, слід зазначити А. Ю. Андрєєва [1], А. Ю. Баженову [2], О. А. Іваненко [3], А. Е. Іванова [4], Н. Кривець [5], М. Г. Палієнко [6], О. Пилипенко [7], С. П. Стельмаха [8], А. Ю. Трохимовського [9], В. І. Чеснокова [10] й ін.

Разом з тим проблема закордонних відряджень як форми формування наукових кадрів в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. залишається недостатньо розробленою, тому і стане предметом нашого дослідження.

З відкриттям вищих навчальних закладів в Україні в ХІХ ст. (університетів у Харкові і Києві та ліцеїв у Одесі та Ніжині) перед їх керівництвом постала гостра проблема забезпечення навчального процесу кваліфікованими кадрами. На початковому етапі основним джерелом заповнення професорських посад стало запрошення іноземних вчених, головним чином німецьких і французьких. Випускників російських університетів серед викладачів навчальних закладів була меншість. Однак запрошення викладачів-іноземців на роботу ускладнювало організацію навчального процесу, оскільки читання дисциплін велося переважно іноземною мовою, якою вони володіли. Це викликало складнощі із засвоєння матеріалу студентами й успішним складанням іспитів.

Імператор Олександр І і Міністерство народної освіти націлювали ректорів університетів і директорів ліцеїв на підготовку власних кадрів. Для реалізації цієї мети було запроваджено інститут професорських стипендіатів, орієнтований на кращих випускників навчальних закладів, які залишалися в університетах для підготовки до професорських звань і направлялися на стажування до зарубіжних навчальних закладів.

Міністр народної освіти С. С. Уваров вказував, що ці наукові відрядження були безперервним і живим зв'язком між вітчизняною освітою та розвитком науки в Європі, а також постійно підтримували російське наукове співтовариство і російські університети на висоті знань народів, які випередили колись Росію на шляху освіти.

Міністерство, керуючись цими побажаннями, направило в усі університети та попечителям Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського та Харківського навчальних округів розпорядження про

підбір добре підготовлених студентів, які згодом могли б підно зайняти відповідні кафедри в університетах імперії. Відповідно до розпорядження міністерства було підготовлено в 1827 р. 20 кращих студентів, які направлялися на два роки до Берліна, Дерпта та Парижа, про що свідчить документ "Про обрання студентів з університетів Московського, С.-Петербурзького, Казанського та Харківського для приготування в професори", на який накладена власноручна резолюція імператора: "Згоден, але з тим, щоб обов'язково були всі природно росіянами" [11]. Особи, рекомендовані за кордон на навчання, повинні бути бездоганної поведінки та моралі, мати природний талант, знання відповідних наук, латини, французької та німецької мов, вміти вільно й майстерно висловлювати свої думки, бути російським підданим і мати гарне здоров'я. Кожному претенденту попечителем або радою університету без будь-якого упередження надавалася характеристика, що підтверджувала характер, схильність, здібності, успіхи у навчанні і т. п., а також можливість скласти у відповідних університетах іспити на визначення рівня їх підготовки [12].

Поїздки на навчання в зарубіжних університетах дозволялося здійснювати не тільки за державні кошти, а й за власні. Цим правом користувалися не лише студенти, але й кандидати та магістри, які хотіли присвятити себе науково-викладацькій діяльності. Це призвело до значного збільшення кількості молодих вчених, які побували в Європі в цілому та Німеччині зокрема. Лише в 30–40-х рр. XIX ст. у Берлінському університеті пройшли стажування 95 професорів університетів Російської імперії, у Віденському університеті – 28, у Празькому – 12, у Кенігсберзькому – 10 і т. д. Від Харківського університету на навчання за кордон було направлено відомого в майбутньому вченого-слависта І. І. Срезневського.

У 1842 р. міністр С. С. Уваров звернувся до імператора з проханням про необхідність "відрядити певну кількість молодих людей в чужі краї для удосконалення з різних відділів університетського викладання за рахунок коштів університетів", а вже в 1843 р. з Університету Св. Володимира було направлено М. І. Пилянкевича до університетів Німеччини, Франції, Англії і К. І. Вернадського в навчальні заклади Німеччини, Франції, Бельгії, Голландії та Англії.

У зв'язку з політичною ситуацією, що склалася в Європі, у 1848 р. поїздки за кордон були припинені, і лише у 1858 р. подорожі з науковою метою відновилися. У дворічних відрядженнях у різний час побували з Харківського університету: П. К. Безсонов, М. К. Грунський,

М. С. Дрінов, О. І. Кірпічніков, М. О. і П. О. Лавровські, Л. Ю. Лазаревич-Шепелевич, Д. М. Овсяніко-Куликовський, О. О. Потебня, Є. К. Редін, І. П. Сокальський, С. В. Соловійов, Р. І. Шерцль та ін.

У 1860-ті рр. спільними зусиллями уряду й університетської професури була вироблена ціла система заходів, що отримала умовну назву системи "професорських стипендіатів". Основні її елементи були сформульовані в 1862 р. Вона розглядалася як головна форма підготовки наукового поповнення та наукової зміни для університетів. В університетах пов'язували це нововведення і з процесом заповнення штатних викладацьких посад на кафедрах.

Інститут професорських стипендіатів розвивався у двох напрямках: кандидати, які вирушають для подальшої підготовки за кордон, і молоді вчені, які залишалися зі стипендіальним утриманням при університетах, якщо дисертації могли бути виконані на основі матеріалу місцевих архівів і бібліотек.

Більш ефективним і престижним шляхом підготовки професорів вважалися закордонні відрядження. Університетські ради схилилися до думки, що з низки наук готувати в Росії фахівців вищої кваліфікації взагалі неможливо. До таких наукових галузей була віднесена загальна історія, в зв'язку з відсутністю в Російській імперії достатньої кількості необхідних джерел і відомих фахівців.

Як основні центри навчання розглядалися німецькі університети та їх історичні школи, де з кожного періоду працювали видатні вчені свого часу і діяли спеціальні семінарії: в Берлінському університеті Ф. Т. Куглера, К. Р. Лепсіуса, Л. фон Ранке, І. Г. Дройзена, в Боннському – Я. Буркхарда, Г. фон Зібеля та К. Мауренбрехера, в Гейдельберзькому – М. Вебера і Л. Гейссера, Тюбінгенському – Б. Куглера та М. Дункера.

10 березня 1862 р. надійшов найвищий дозвіл на масове відрядження університетських випускників для підготовки їх до заняття професорських посад. Стипендіальне забезпечення (1600–2400 крб на рік) уряд брав на себе [13].

Однак далеко не всі вітали направлення молодих людей за кордон. "Московские ведомости" різко засудили це, вважаючи, що спілкування молодих вчених із Західною Європою піде на шкоду університетам Російської імперії. Але міністерство спиралося в своїх діях на думку університетської професури. Право відбору кандидатів для закордонних відряджень було надано факультетам і радам університетів, хоча міністерство могло вносити в списки свої корективи.

Серед перших відряджених у 1862 р. вісім чоловік були направлені за кордон з установкою на заняття історією. Із загальної історії – В. Г. Васильєвський, В. І. Герье, І. І. Шиховський, А. Ф. Копилов; з російської історії – А. Л. Миротворцев, В. Ю. Хорошевський, М. Л. Стефанович; з історії мистецтв – Н. Є. Михайлов.

Зі зміцненням і розширенням власних "професорських центрів" в Росії у середині 1860-х рр. відпала нагальна потреба у відрядженні "професорських стипендіатів" за кордон. Як свідчить А. Є. Іванов, з цим видом підготовки успішно почали справлятися російські університети й інші навчальні заклади імперії. Якщо в 1862–1865 рр. у навчальних закладах Російської імперії налічувалося 5 "професорських стипендіатів", то в 1870 р. – 67 (в тому числі 16 за кордоном), в 1899 р. – 203 (за кордоном – 19), в 1913 р. – 465 (за кордоном – 33) [14].

Дещо уточнені дані знаходимо в інших джерелах, які свідчать, що в 1870 р. у Росії проходили навчання 51 чол., а 16 за кордоном, відповідно в 1876 р. – 79 чол. у Росії, 12 за кордоном, 1899 р. – 184 і 19, 1905 р. – 245 і 14, 1911 р. – 353 і 40, 1913 р. – 465 і 33, 1915 р. – 484 і 6 відповідно. За потреби казна збільшувала асигнування на навчання, і міністерство могло продовжити термін стажування. Так, готуючись до відкриття Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею, протягом 1862–1866 років були відправлені за кордон 100 "професорських стипендіатів", для чого було виділено 800 тис. крб, а для керівництва їх підготовкою був призначений видатний вчений і педагог професор Микола Іванович Пирогов.

У березні 1867 р. вийшло розпорядження, згідно з яким за кордон відправляли тільки тих, хто склав магістерські іспити, але не завершив написання дисертації. Крім того, для підвищення кваліфікації могли бути відрядженими за кордон доценти, які викладали в університеті протягом 2 років, а також інші викладачі для написання наукових праць.

Щоб отримати право на поїздку за кордон, потрібно було мати атестат зрілості при відмінних оцінках з двох стародавніх мов, а також вимагалось знання німецької та французької мов, щоб слухати лекції у відповідних університетах. При цьому необхідно було мати відмінні оцінки, схильність правильно і вільно висловлювати свої думки, бути моральним в усіх відношеннях. Результативність стажування залежала від умов, в які потрапляли стипендіати, їх старанності і вибору професури.

Стипендіати кожні три місяці звітували за навчання, а потім подавали розгорнуті звіти для публікації в журналах, що давало можливість дізнатися про сам хід підготовки та характер наукових знань і достоїнств самого стажиста. У цих звітах проглядаються погляди, які свідчать про те, що можна було запозичити у зарубіжних університетах і використовувати в своїй практиці, а від чого слід відмовитися. Цікавила стипендіатів і методика читання лекцій та проведення семінарів провідними європейськими вченими. Стипендіати особливо приділяли увагу лекціям в німецьких університетах, присвяченим теорії та історії педагогіки, яким у російських навчальних закладах приділяли значно менше уваги. Слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, робота в бібліотеках та архівах давала можливість стипендіатам розширювати свої наукові знання, набиратися досвіду, а також збирати відповідний матеріал для написання власних дисертацій.

Закордонні стажування професорських кандидатів і вчені відрядження професорів відіграли важливу роль у справі вирішення кадрового питання в університетах України. Вже в 1-й пол. XIX століття почала формуватися адміністративна система організації стажувань для приготування до професорського звання і вчених відряджень професорів. Хоча і було вжито заходів для надання відрядженим особливих пільгових умов, вимоги держави залишалися досить жорсткими. Після повернення стипендіати мали відпрацювати 12 років в установах Міністерства народної освіти. Контроль і звітність за результатами стажувань також були суворими. Міністр особисто затверджував план занять за кордоном, безпосередньо на місці навчання стипендіат перебував під опікою російського чиновника та європейського професора, готував звіти, а після повернення був зобов'язаний прочитати кілька пробних лекцій, а іноді навіть складати спеціальні іспити за особливою програмою. Однак, у міру розвитку інституту професорських кандидатів і відновлення закордонних поїздок, ступінь державного контролю слабшав. Згодом звіти готувалися формально, пробні лекції перестали читатися, а термін вислуги скоротився з 12 до 4 років.

У 1860–1870-ті рр. навчальні стажування та вчені відрядження стали частиною університетської системи – як у галузі підготовки нових кадрів, так і в підвищенні кваліфікації вже наявних фахівців.

У 1870–1880-х рр. поза чергою за кордон направлялися особи, які вже здобули ступінь магістра та працювали в університетах, готуючи докторські дисертації. Дехто з майбутніх професорів пройшов систему професорських стипендіатів за кордоном двічі – і як

магістрант, і як докторант. Серед них й історики-всесвітники з України: І. В. Лучицький, Ф. І. Успенський, М. П. Кондаков.

Наприкінці XIX ст. кафедри всіх українських вищих навчальних закладів очолювали професори, які пройшли закордонну підготовку, серед них: В. Б. Антонович, Д. І. Багалеї, В. О. Більбасов, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. С. Іконніков, І. В. Лучицький, Ф. Я. Фортинський в Університеті св. Володимира; М. Я. Арістов, В. П. Бузескул, П. М. Буцинський в Харківському університеті; Г. Є. Афанасьєв, М. П. Кондаков, Ф. І. Успенський в Новоросійському університеті в Одесі.

Детальне ознайомлення з європейською, перед усім німецькою, наукою, з науково-допоміжними установами, знайомство з видатними вченими дали позитивні результати для розвитку науки й освіти в усій Російській імперії. Сприйняття всього нового, передового, розширення світогляду в кращих університетах Німеччини значно підвищувало академічний рівень кадрового корпусу професорів. Важливим результатом всіх поїздок став той науковий вплив, який чинився з боку німецьких професорів на молодих фахівців з університетів Російської імперії. Запозичувалися не лише передові ідеї, методи, останні досягнення, а й філософія, підходи, світогляд. Найбільш привабливою в науковому плані країною виявилася Німеччина, яка в очах стипендіатів була оплотом глибокого і фундаментального знання. Німецька наука і вчені зробили величезний внесок у становлення та розвиток науки і вищої освіти в Російській імперії.

Література

1. Андреев А. Ю. "Гумбольдт в России": Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине XIX века / А. Ю. Андреев // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 38–46.

2. Баженова Г. Взаємозв'язки російських і європейських істориків на прикладі наукової біографії Павла Ардашева / Ганна Баженова // Шевченківська весна : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. – К., 2007. – Вип. V. – Ч. 2 : Історія / за заг. ред. В. Ф. Колесника. – С. 125–127 ; її ж. Зміни у системі викладання історичних дисциплін в університетах Російської імперії другої половини XIX ст. / Ганна Баженова // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали Міжнародної наукової конференції 25 квітня 2008 р. – Харків, 2008. – С. 30–32 ; її ж. Форми міжнародної співпраці істориків Росії другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Університету Св. Володимира) / Ганна Баженова // Шевченківська весна. Історія : матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених / Київський націо-

нальний університет ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. VI / редкол.: В. Ф. Колесник (голова) та ін. – Ч. 1 : Праці вчених. – С. 168–171.

3. Іваненко О. А. Міжнародна співпраця вчених Університету св. Володимира (1900–1914 рр.) / О. А. Іваненко // Український історичний журнал. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2012. – № 4. – С. 74–92; Іваненко О. А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. А. Іваненко // Український історичний журнал. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2013. – № 4. – С. 112–135.

4. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1991. – 392 с. ; його ж. Учёные степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994. – 195 с.

5. Учені Київського університету Св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. / Н. В. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідомчий зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19. – С. 191–204.

6. Палієнко М. Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX – початок XX ст.) / Марина Геннадіївна Палієнко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 1999. – Вип. 3. – С. 21–31 ; її ж. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX – на поч. XX ст. / М. Г. Палієнко // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С. 45–47 ; Студенти і професори з України в університетах Європи // Українська діаспора. – К., Чикаго, 1996. – Ч. 1. – С. 115–120.

7. Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 21–26.

8. Стельмах С. Інтернаціональна наука і національна культура: європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / Сергій Стельмах // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 65–73 ; його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. / Сергій Стельмах. – К., 2005. – 378 с. ; його ж. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття / Сергій Стельмах // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 38. – С. 3–9.

9. Трохимовский А. Ю. Проблемы восприятия европейской науки в письмах и отчетах русских ученых середины XIX в. / А. Ю. Трохимовский // Труды научной конференции студентов и аспирантов "Ломоносов-2004". История. – М., 2004. – С. 36–39 ; його ж. Политика Министерства Народного Просвещения по подготовке молодых ученых за границей. 1856–1881 гг. / А. Ю. Трохимовский // Вестник Московского университета. Серия 8 "История". – 2007. – № 1. – С. 61–76.

10. Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука в России 60–70-х годов XIX века / В. И. Чесноков. – Воронеж, 1989. – 210 с. ;

його ж. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России (по университетским уставам 1804–1869 годов) / В. И. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX века : сб. статей. – Воронеж, 1993. – Вып. 1. – С. 18–38 ; його ж. К вопросу о подготовке профессоров истории в университетах России XIX – начале XX вв. / В. И. Чесноков, И. В. Чесноков // Історія і теорія історичної науки та освіти : Харківський історіографічний збірник / Харківський держ. ун-т. – 1995. – Вип. 1. – С. 73–85 ; його ж. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В. И. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX века : сб. статей. – Воронеж, 1996. – Вып. 2. – С. 3–29.

11. Об избрании студентов из Университетов Московского, С.-Петербургского, Казанского и Харьковского для приготовления в профессора // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1875. – Т. 2 : 1825–1855. – Ч. 1. – Стб. 109.

12. Там само. – Стб. 107–111.

13. Чесноков В. И. К вопросу о подготовке профессоров истории. . . – С. 79.

14. Иванов А. Е. Учёные степени в Российской империи... – С. 81.